

Dyczek Piotr, *Kadzielnice z Novae*, „Balcanica Posnaniensia. Acta et studia” 1995, t. 7, s. 235–242.

<https://doi.org/10.14746/bp.1995.7.17>

<https://pressto.amu.edu.pl/index.php/bp/article/view/54213>

Instytucją przechowującą materiały źródłowe jest Biblioteka Collegium Historicum Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.

<http://bch.amu.edu.pl>

Zadanie zostało zrealizowane w ramach konkursu „Społeczna odpowiedzialność nauki II – Wsparcie dla bibliotek naukowych”. Projekt zatytułowany „Digitalizacja archiwalnych wydań czasopism naukowych zgromadzonych przez Bibliotekę Coll. Historicum UAM”. Projekt dofinansowany ze środków budżetu państwa, przyznanych przez Ministra Nauki w ramach Programu Społeczna odpowiedzialność nauki II. Wsparcie dla bibliotek naukowych (umowa nr BIBL/SP/0092/2024/02 z dnia 05.12.2024). Całkowita wartość projektu: 247 236,00 zł. Kwota dofinansowania: 220 836,00 zł.

The institution storing the source materials is the Library of the Collegium Historicum of the Adam Mickiewicz University in Poznań.

<http://bch.amu.edu.pl>

The task was carried out within the framework of the competition “Social Responsibility of Science II – Support for Scientific Libraries”. The project entitled “Digitization of archival editions of scientific journals collected by the Library of the Coll. Historicum of Adam Mickiewicz University”. The project was co-financed from state budget funds granted by the Minister of Science within the framework of the Programme Social Responsibility of Science II. Support for Scientific Libraries (agreement no. BIBL/SP/0092/2024/02 of 05.12.2024). Total value of the project: PLN 247,236.00. Amount of co-financing: PLN 220,836.00.

UNIwersYTET
IM. ADAMA MICKIEWICZA
W POZNANIU

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

Społeczna
Odpowiedzialność
Nauki II

KADZIELNICE Z NOVAE

PIOTR DYCZEK

ABSTRACT. Dyczek Piotr, *Kadzielnice z Novae* (Censers from Novae). *Balcanica Posnaniensia. Acta et studia*, VII, Adam Mickiewicz University Press, Poznań 1995, pp. 235-242, 7 Figs. ISBN 83-232-0617-1. ISSN 0239-4278. Polish text with a summary in English.

The article deals with a specific kind of pottery which were the censers. We know two types of censers from Novae.

Piotr Dyczek, Uniwersytet Warszawski, Instytut Archeologii (University of Warsaw, Institute of Archaeology), ul. Krakowskie Przedmieście 1, 00-047 Warszawa, Poland.

Od wielu lat ekspedycje archeologiczne Uniwersytetu Poznańskiego i Warszawskiego, we współpracy z archeologami bułgarskimi, prowadzą badania w naddunajskiej twierdzy Legionu I Italskiego i mieście późnoantycznym – Novae¹.

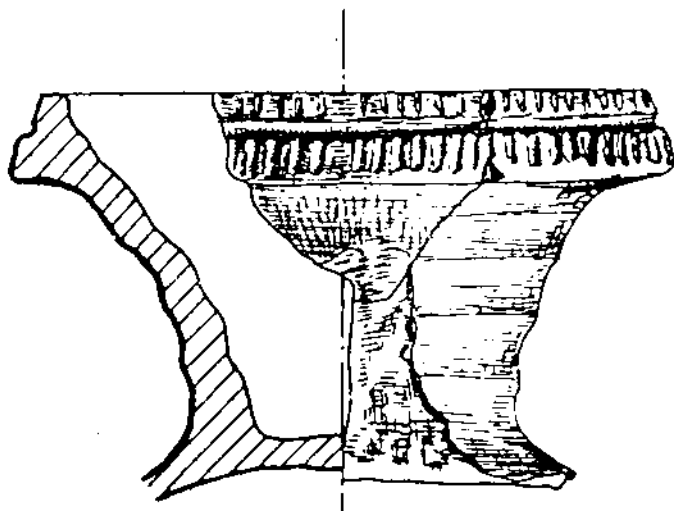
Problemy stojące przed archeologami obejmują bardzo szeroki zakres tematów. Dotyczą one m.in. badań nad ceramiką. Jednym z jej rodzajów są kadzielnice. Dotychczas jedynie parę fragmentów tych specyficznych naczyń znaleziono w Novae² (ryc. 1). Badania prowadzone na obszarze centrów ceramicznych w Hotnicy, Pawlikeni i Butowie pozwalają na twierdzenie, że tam właśnie należy szukać ośrodków produkujących kadzielnice³. Wspo-

¹ Wyniki badań są na bieżąco publikowane w „Archeologii”, a także w zeszycie wydawanym przez Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Ostatnio również w roczniku „Novaensia”, wydawanym przez Uniwersytet Warszawski.

² Por. *Archeologia* XVI, 1966, s. 151-184; XX, 1969 (1970), s. 151-166; *Novae – Sektor Zachodni* 1976, 1978, Poznań 1981, s. 15, 16, 77, 78. Fragmenty kadzielnic znaleziono również w czasie kampanii Ekspedycji Uniwersytetu Warszawskiego w latach: 1977, 1979, 1981, 1983, 1985.

³ B. Soultov, *Ancient Pottery Centres in Moesia Inferior*, Sofia 1976, s. 5-26; idem, *Ceramik Production on the Territory of Nicopolis ad Istrum (IInd-IV century)*, w: *Annuaire de l'Université de Sofia*, Kliment Ohridski, Faculte d'Histoire LXXVI 2, Sofia 1985, passim; M. Conczewa, *Sztuka ziemi trackiej*, Warszawa 1979, s. 114-116.

mniane centra zaopatrywały w kadzielnice, naczynia kuchenne i stołowe oraz ceramikę budowlaną nie tylko najbliższy obszar należący do terytorium *Nicopolis ad Istrum*. Znajdujemy pochodzące z nich wytwory na wielu stanowiskach Mezji i Tracji⁴.

Ryc. 1. Fragment kadzielnicy – Novae 1967, Odcinek IV, Część zachodnia, kwadrat II, 277

Produkcja ceramiki w centrach dolnomezyjskich, zgodnie z podziałem zaproponowanym przez ich odkrywcę B. Sultowa, przebiegała w okresie rzymskim w czterech fazach⁵. Choć – jak wskazują badania najwcześniejszych pieców odkrytych w Pawlikeni – genezy ośrodków szukać należy w czasach trackich⁶. Interesujący nas typ ceramiki zaczęto produkować dopiero w trzecim okresie, datowanym na czasy panowania Sewerów⁷.

Produkowano dwa typy kadzielnic⁸. Pierwszy odkrywano w pomieszczeniach gospodarczych. Były to naczynia średnich rozmiarów, o wysokości od 0,07 do 0,09 m i średnicy przeważnie 0,05 do 0,07 m, bardzo rzadko 0,15 m⁹.

⁴ S. Stefanov, *Antični pametnici ot Svištovsko*, IBAI V, 1928-1929; T. Ivanov, *Otčet za razkopkite pri Kadin Most*, Izv. na B'lgarsko Istoričesko Družestvo I, 1910, s. 188.

⁵ B. Sultov, *The Typology and Chronology of Provincial Roman Pottery from Lower Mesia*, w: *Ancient Bulgaria*, Nottingham 1981, s. 120 nn.

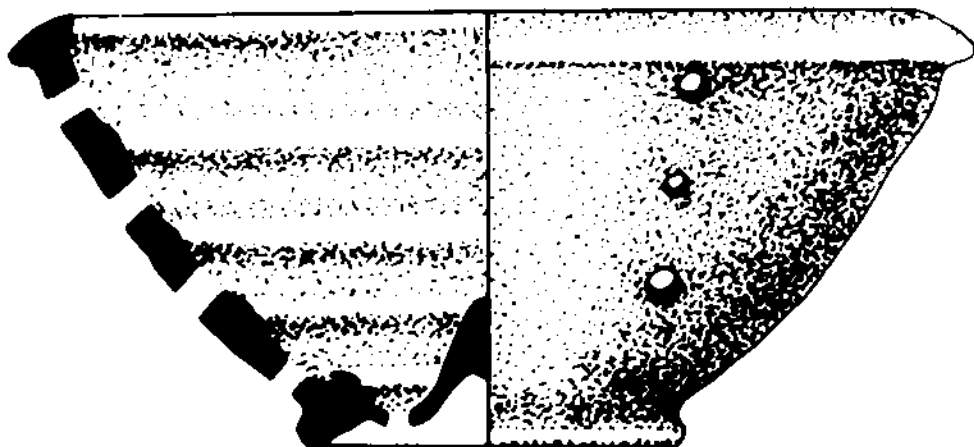
⁶ Sultov, *Ceramic Production*, s. 87-88; idem, *Thrakische Traditionen in der Produktion der antiken Keramikzentren bei Hotniza, Pawlikeni, Butovo und Bjala Cerkwa* w: *Actes du IIIe Congrès International de Thracologie*, II, Sofia 1984, s. 184-187.

⁷ Idem, *The Typology*, s. 124-125.

⁸ Idem, *Glinieni kadelnici ot Butovo i Hotniza*, IAI XXXIII, 1972, s. 177-181.

⁹ Ibidem, s. 178.

Miały one kształt kubków, ze stożkowym wybrzuszeniem na dnie. Zarówno dno, jak i brzusec pokryte były otworkami, często ułożonymi regularnie w pionowe linie. Kadzielnice tego typu wykonywano z dobrze wyrobionej gliny w kolorze jasnobrązowym. Powierzchnie albo miały kolor gliny, albo były pokryte angobą w kolorze czerwobrązowym, czerwonym lub ciemnobrązowym. Na powierzchni wewnętrznej, czasem również angobowanej, widoczne są ślady toczenia w postaci poziomych wgłębień szerokości ok. 0,015 m (ryc. 2).

Ryc. 2. Kadzielnica pierwszego typu – Pawlikeni

Drugi typ kadzielnic był charakterystyczny dla pochówków. Odkryto go najpierw na położonym w pobliżu Butowa cmentarzysku Kalwaka¹⁰, a później również Hadżidimitrowo¹¹ i innych nekropolach leżących w okręgu swisztowskim¹². Ten typ występuje wg B. Sultowa w dwóch odmianach¹³. Pierwsza to kadzielnice o wydłużonej stopce (ryc. 3). Ich brzeg i brzusec pokrywała dekoracja plastyczna, nie było natomiast otworków. Powierzchnię zewnętrzną pokrywano jasnobrązową lub kremową gliną. Druga odmiana miała niższą stopkę (ryc. 4). Wysokość kadzielnic obu rodzajów wynosiła od 0,15 do 0,22 m, natomiast średnica od 0,25 do 0,35 m.

Na podstawie datowania znalezisk na cmentarzyskach oraz skarbu monet w Pawlikeni uzyskano ramowe datowanie kadzielnic. Pierwszy rodzaj produkowano od początku II do połowy III w.¹⁴ Natomiast drugi w pierwszym

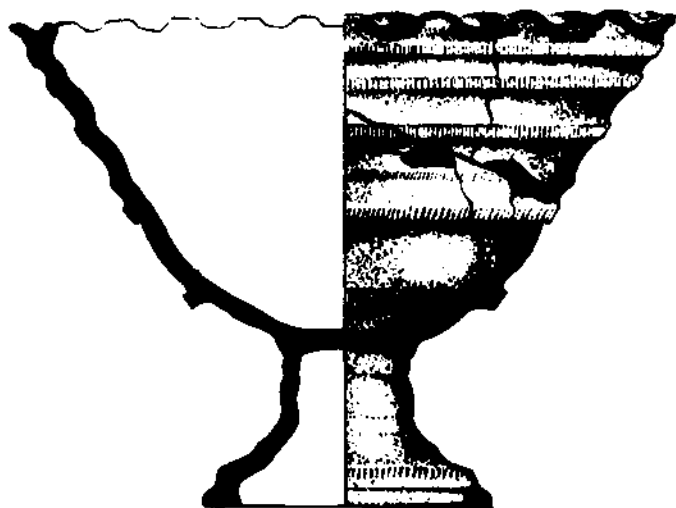
¹⁰ Idem, *The Typology*, s. 120.

¹¹ Idem, *Antični grobni nahodki ot Veliko T'rnovski Okr'g*, Izv. na Okr'žen Istoričeski Muzej IV, 1968, s. 44.

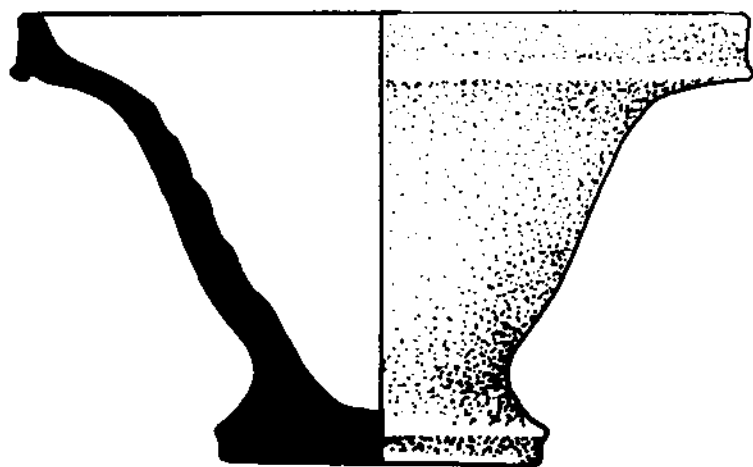
¹² V. Valov, *Antični nekropoli v Svištovsko*, *Archeologia* VII, 1965, s. 27.

¹³ Sultov, *Glinieni kadelnici*, s. 188; idem, *Ceramic Production*, s. 81-82.

¹⁴ Idem, *Glinieni kadelnici*, s. 178; idem, *Ceramic Production*, s. 81.

Ryc. 3. Kadzielnica drugiego typu, wariant pierwszy

Ryc. 4. Kadzielnica drugiego typu, wariant drugi

wariacie znamy z Hotnicy od połowy II do początku III w.¹⁵, zaś z Butowa z 2 połowy II i początku III w.¹⁶ Drugi wariant z okręgu swisztowskiego

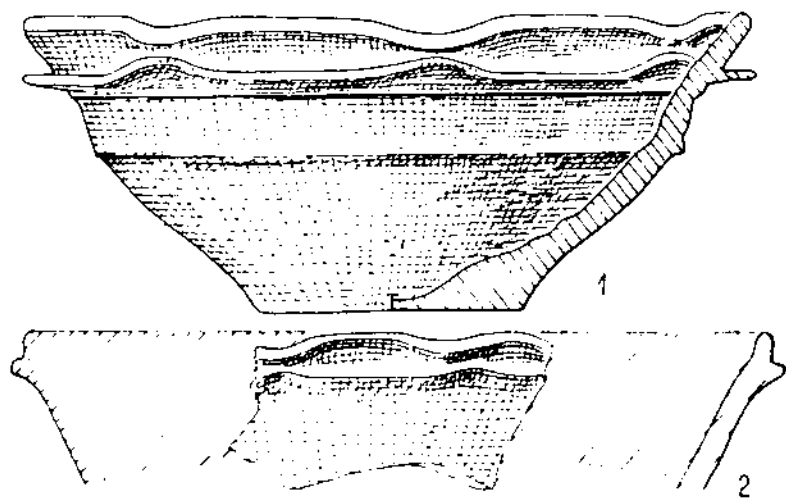
¹⁵ Idem, *Glinieni kadelnici*, s. 188; idem, *Ceramic Production*, s. 81; idem, *Antični grobni nahodki*, s. 41.

¹⁶ Idem, *Glinieni kadelnici*, s. 188; idem, *Ceramic Production*, s. 81; idem, *Antični grobni nahodki*, s. 44.

znany jest z końca III i połowy IV w.¹⁷, natomiast z obszaru Butowa już od końca II w., a był używany do połowy IV w.¹⁸

Warto zaznaczyć, że – jak się wydaje – małe „modele” kadzielnic składano w grobach trackich jako amulety już od I w.¹⁹

Mimo iż fragmenty kadzielnic znajdowane są w Novae dość rzadko, to pierwszy typ praktycznie prawie nie występuje²⁰. Jest to tym bardziej dziwne, że naczynia należące do tej grupy służyły celom domowym: dodatkowo genezy ich kształtu należy szukać w tradycjach lokalnych. Co prawda warsztaty ceramiczne Butowa były pod wpływem ośrodków nadczarnomorskich i małoazjatyckich²¹, jednak istotną rolę grały elementy trackie²². Już bowiem od końca I w. występują wśród znalezisk z cmentarzyska Kalwaka kubki o identycznym kształcie²³. Produkowano je również z identycznej gliny, nie miały jednak otworków ani stożkowatego wybrzuszenia na dnie.

Ryc. 5. Fragmenty kadzielnic z jamy III – Novae 1967, Odcinek X, kwadrat XVII, 188

¹⁷ Valov, o.c., s. 27.

¹⁸ Soultov, *Ceramic Production*, s. 81.

¹⁹ H. Bujukliev, *Trakijska mogilna grobnica ot s. Madrec, Starozagorski Okr'g*, Raskopki i Proučvania X, 1984, s. 29.

²⁰ W kampanii 1985 roku znaleziono fragment tego typu kadzielnicy na poziomie podłóg valetudinarium.

²¹ Conczewa, o.c., s. 114; T. Knipovitsch, *Untersuchungen zur Keramik römischer Zeit aus den Grieshestädten an der Norküste des Schwarzen Meers*, Frankfurt 1929.

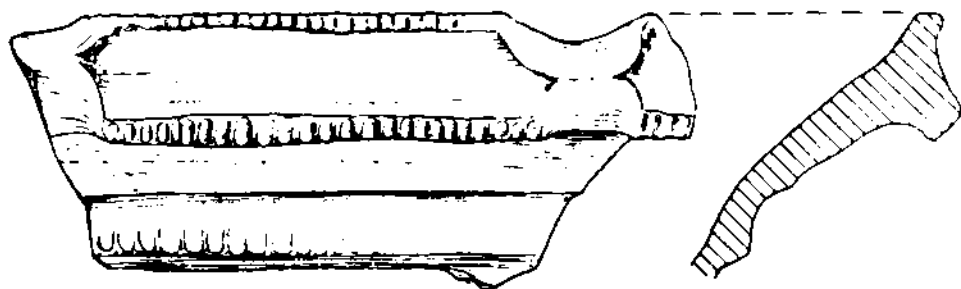
²² M. Turcu, *Geto-Dacii din Cimpia Munteniei*, București 1979, s. 126-128.

²³ Soultov, *Ceramic Production*, s. 69, tabl. XXXI, 4, 5.

Wydaje się, że pewien wpływ na wykształcenie się tego rodzaju kadzielnic miały naczynia typu sita²⁴. Znalezione są one również ze wspomnianego cmentarzyska Kalwaka.

Inaczej przedstawia się problem genezy drugiego rodzaju kadzielnic. Fragmenty ich znajdowane są w różnych miejscach Novae, w różnym kontekście. Najwcześniejsze, jak można sądzić z wyników badań Ekspedycji Archeologicznej UAM, znaleziono na odcinku X. W trakcie prac archeologicznych prowadzonych w *prae-furnium* po wyeksplorowaniu warstwy popiołu odkryto dwie jamy datowane na I/II w.²⁵ Wśród fragmentów ceramiki znaleziono również fragmenty kadzielnic (ryc. 5).

Kształt tego rodzaju kadzielnic na terenie Mezji Dolnej nawiązuje do znanych z terenów współczesnej Rumunii naczyń na wysokiej stopce. Według odkrywców naczynia te służyły jako tace na owoce. Pochodzą one z II i I w. p.n.e.²⁶ Ciekawe, że również na cmentarzysku Kalwaka przy kadzielnicach odkryto zwęglone resztki owoców.

Ryc. 6. Fragment kadzielnicy znalezionej w Novae w czasie kampanii 1967, mającej analogię w Carnuntum

Związek między kształtem kadzielnic a kształtem naczyń na owoce występuje nie tylko na terenie Mezji. W Holt (Denbighshire) odkryto ośrodek ceramiczny produkujący na potrzeby Legionu *XX Valeria Victrix* ceramikę budowlaną i naczyniową. Wśród naczyń z przełomu III i IV w. – Konstantyn – znaleziono identyczne w kształcie i zbliżonym zdobieniu jak kadzielnice z Pawlikeni²⁷. Chociaż brak danych, jakim celom służyły, to jednak wspomniana zbieżność jest zastanawiająca. Z kolei nie budzi wątpliwości przeznaczenie naczyń znalezionych w Carnuntum – są to fragmenty kadzielnic²⁸.

²⁴ Ibidem, s. 80, tabl. XL, 1, 2, 3.

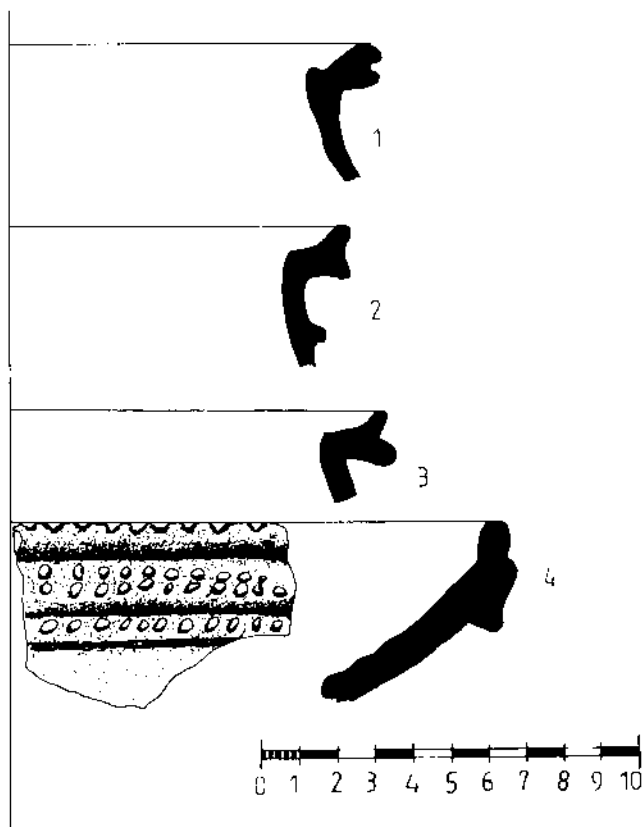
²⁵ Novae – Sektor Zachodni, s. 16, 78.

²⁶ Turcu, o.c., s. 131.

²⁷ R. G. Collingwood, I. Richmond, *The Archaeology of Roman Britain*, London 1969, s. 278, il. 98.

²⁸ G. Reinfuss, *Die Keramik der Jahre 1958/9*, Carnuntum Jahrbuch 1959, s. 84.

Ich dokładne analogie znaleziono w Novae (ryc. 6). Pod koniec II w. opisywany typ kadzielnic zmienia się. Zdobienia stają się skromniejsze, stopka ulega skróceniu.

Ryc. 7. Brzegi różnych typów kadzielnic znalezionych w Novae w czasie kampanii wykopaliskowych Ekspedycji UW w latach 1977 – nr 4, 1983 – nry 1, 2, 1985 – nr 3

Zwrócić należy uwagę na parę istotnych elementów rozwoju kadzielnic. Większość fragmentów kadzielnic drugiego rodzaju występuje w miejscach związanych ze stacjonowaniem legionów rzymskich. Typ ten B. Sułtow określa jako charakterystyczny dla obrzędów sepulkralnych i pochówków, jednak wszystkie znane nam fragmenty i całe naczynia pochodzą z różnych części siedzib legionowych. W Novae znajdujemy je na ulicach i w kanałach (ryc. 7). Sądzę, że wynika z tego, iż zbyt jednoznacznie przypisano funkcje tym naczyniom. O ile bowiem pierwszy rodzaj w ostatecznej formie nie mógł służyć innym celom – może z wyjątkiem naczyń do produkcji sera – o tyle drugi

z powodzeniem mógł zastępować tace na owoce, ciasta etc. Potwierdza to w zasadzie brak naczyń służących temu celowi w materiale ceramicznym pochodzącym z mezyjskich centrów ceramicznych²⁹.

Przedstawiony jedynie skrótowo jeden z problemów dotyczących badań nad ceramiką z Novae wskazuje, jak wiele możliwości interpretacyjnych dawać może pozornie prosty typ ceramiki. Jest to jednak problem szerszy, dotyczący poznania procesów rozwojowych centrów kulturowych, osadniczych i produkcyjnych położonych na peryferiach świata antycznego. W nich następowały procesy asymilacji różnych tradycji. W analizie tych procesów, jak sądzę, szukać należy odpowiedzi na pytania związane z problemem znaczenia tych centrów dla rozwoju kultury materialnej starożytnego Rzymu.

CENSERS FROM NOVAE

Summary

At Novae in various places, in the layers related to the periods of use of both the military fortress and the late ancient town, vessels identified as censers were found.

There are two types of them, distinguished by B. Sultov in his typology: one for household and the other for sepulchral use. It seems that censers were manufactured in different pottery centres in Lower Moesia, and so at Pavlikeni mainly vessels of type 1 from the beginning of the second till the mid third century A.D. whereas at Hotnitza and Butovo those of type 2 from the mid second till the beginning of the third century A.D.

In the archaeological material from Novae clear domination of type 2 is observed in the context of many legionary buildings. This remark seems to contradict the so far accepted function of type 2. On the other hand in the rooms of domestic function of the civil settlement at Novae type 1 occurs very rarely. Therefore, it seems justified to call for the revision of the established opinion which too definitely assigns them their function.

Some of them undoubtedly could have been for cult as well as for sepulchral purposes. However, their form does not exclude other functions as type 1 could have been used in cheese processing whereas type 2 as trays for fruits or cakes.

This new approach to the above-mentioned pottery form can explain their appearance at Novae in the legionary fortress as well as in the late town.

²⁹ Sultov, *Ancient Pottery*, s. 36.